

ชัยคอิสมาอีลลุตฟี ชีวิต สันติภาพ สันติสุข

สามารถ ทองเผื่อ¹

Samart Thongfhu²

เกริ่นนำ

อิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา อธิการบดีมหาวิทยาลัยฟาฏอนี ผู้มีพื้นเพมาจากจังหวัดชายแดนภาคใต้ (ปาตานี) ถือเป็นบุคคลสำคัญในฐานะนักวิชาการมุสลิมทางด้านอิสลามศึกษาที่ได้รับการยอมรับและเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศและระดับนานาชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มประเทศโลกมุสลิม ท่านมีบทบาทสำคัญต่อการขับเคลื่อนสังคมทั้งในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้และกลุ่มประเทศโลกมุสลิม

ที่ผ่านมายังไม่มีหนังสือชีวประวัติของท่าน จนกระทั่งสุไรยา จะปะกียา อาจารย์ประจำสาขาการสอนภาษามลายู สังกัดคณะศึกษาศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยฟาฏอนีได้เข้าพบกับท่าน ซึ่งได้สนทนากันถึงเรื่องเล่าประวัติศาสตร์ปาตานีที่มักเชื่อมโยงเรื่องเล่า

แบบตำนานปรัมปราเกินความเป็นจริง ทำให้ประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งถูกบิดเบือน

บทสนทนานี้ทำให้สุไรยาเริ่มเรียบเรียงเรื่องราวชีวประวัติของท่านและขอให้ท่านช่วยตรวจทานแก้ไขเพิ่มเติม ท่านอิสมาอีลลุตฟีจะปะกียาตอบตกลงทันที ต่อมาสุไรยาได้เชื้อเชิญนักเขียนวรรณกรรมเรื่องสั้นและนวนิยายสะท้อนสังคมโดยเฉพาะสังคมของชาวสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทย (ปาตานี) คืออิสมาแอ โมฮัมหมัด ผู้มีถิ่นฐานจากปัตตานี แต่เติบโตและได้รับการศึกษาตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาจนถึงมัธยมศึกษาที่รัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย เขาเป็นนักเขียนที่มีชั้นเชิงวรรณศิลป์ด้านวรรณกรรมภาษามลายูมาร่วมเขียนหนังสือเล่มดังกล่าวร่วมกับสุไรยา จะปะกียา

หนังสือเล่มที่ว่านี้คือ “ชัยคอิสมาอีลลุตฟี ชีวิต สันติภาพ สันติสุข” เขียนโดยสุไรยา จะปะกียาและอิสมาแอ โมฮัมหมัด ตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษามลายู โดยสำนักพิมพ์ Ilham Books Malaysia เมื่อ ค.ศ. 2021

¹ รองศาสตราจารย์ ดร. คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี 181 หมู่ที่ 6 ต.รูสะมิแล อ.เมืองปัตตานี จ.ปัตตานี 94000 อีเมล thongfhu@gmail.com

² Associate Professor Dr., Faculty of Political Science Prince of Songkla University Pattani campus 181 M.6 T. Rusamilae A. Muang Pattani 94000 E-mail: thongfhu@gmail.com

(พ.ศ. 2564) ชื่อ “Sheikh Ismail Lutfi : Penyebar Salam dari Patani” มี 49 บท จำนวน 293 หน้า เป็นหนังสือชีวประวัติของอิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา อธิการบดีมหาวิทยาลัยฟาฏอนี ปราชญ์ผู้รู้ด้านอิสลามคนสำคัญของจังหวัดชายแดนภาคใต้ จากนั้นในปี ค.ศ. 2022 (พ.ศ. 2565) หนังสือเล่มดังกล่าวถูกแปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย พร้อมเพิ่มเติมเนื้อหาโดยมัสลัน มาหะมะ อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์และสังคมศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยฟาฏอนี โดยมีวิไลวรรณ กาเจอร์ เป็นบรรณาธิการฉบับแปล พิมพ์ครั้งแรกเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2565

วัตถุประสงค์

หนังสือ “ชัยคอิสมาอีลลุตฟี ชีวิต สันติภาพ สันติสุข” เล่มนี้ได้รับทุนสนับสนุนการจัดพิมพ์โดยกองทุนอาบูคอิลลิล จะปะกียา ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่ผลงานของนักวิชาการในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ผู้มีผลงานโดดเด่นในด้านการเชิดชูและพัฒนาศักยภาพความเป็นประชาชาติหนึ่งเดียว และเพื่อระดมทุนสู่กุศลทานอันไหลริน (วักฟุญญะริยะฮ์) รวมทั้งต้องการเติมเต็มคุณงามความดี 3 ประการที่เป็นจริยวัตรของท่านนบีมุฮัมมัด ศาสดาองค์สุดท้ายของศาสนาอิสลาม ตามที่ท่านศาสดาทรงกล่าวว่า “เมื่อมนุษย์ได้เสียชีวิตไป การงานของเขาได้ขาดสะบั้นลง ยกเว้น 3 ประการ คือ 1) กุศลทานอันไหลริน 2) ความรู้ที่มีประโยชน์ และ 3) ลูกหลานที่ดีที่หมั่นของพรให้เขา” (หะดีษ รายงานโดยมุสลิม/4199)

สาระสำคัญ

จากต้นฉบับภาษามลายูสู่ภาษาไทยที่แปลและเรียบเรียงโดยมัสลัน มาหะมะ และมีวิไลวรรณ กาเจอร์ บรรณาธิการฉบับแปลนั้น ได้ทำให้หนังสือเล่มนี้มีจำนวนหน้าเพิ่มขึ้นจาก 293 หน้า เป็น 512 หน้า โดยจัดพิมพ์เป็นฉบับปกแข็ง เป็นหนังสือบันทึกความทรงจำหรือชีวประวัติที่มีกลิ่นอายของวรรณกรรม เนื้อหาที่อุดมไปด้วยเรื่องราวกว่าร้อยเหตุการณ์และอ้างอิงถึงบุคคลเกือบสี่ร้อยคนที่มีความสัมพันธ์กับโลกมลายูและโลกอาหรับในมิติต่าง ๆ ไว้อย่างน่าสนใจยิ่ง

แต่ละบทจะมีความสั้นยาวไม่เท่ากัน แต่จะมีภาพประกอบและนำเอาเนื้อหาบางช่วงตอนที่เป็นจุดเด่นของบทนั้น ๆ มาระบุไว้อีกครั้งหนึ่งเอาไว้ในหน้าสุดท้ายของบทเกือบทุกบท ทำให้ผู้อ่านหนังสือเล่มนี้สามารถเข้าใจประเด็นหลักของแต่ละบทได้เป็นอย่างดี ยกตัวอย่างเช่น ในบทที่ 1 ได้ยกเอาเนื้อหาที่สำคัญมากกล่าวปิดท้ายเอาไว้ว่า “หากหะยีสุหลงคือนักฟื้นฟูคูลีคนแรกที่นำเสนอแนวคิดสร้างระบบการศึกษาแนวใหม่และลงมือสร้างโรงเรียนในระบบ โดยใช้จุดเด่นของการเป็นนักการศาสนาที่โดดเด่นในวงการเมืองปัตตานี อีกทั้งยังต้องเผชิญหน้ากับแนวคิดชาตินิยมของรัฐไทยที่ปฏิบัติต่อชาวปัตตานีในสมัยนั้น อิสมาแอลลุตฟีก็เป็นผู้สืบทอดการฟื้นฟูคูลีคนสองที่ชูประเด็นความรู้อันถูกต้อง หลักปฏิบัติศาสนบัญญัติอันชอบธรรมผ่านเส้นทางการศึกษาเช่นเดียวกัน” (สุไรยา จะปะกียา และ อิสมาแอล โมฮัมหมัด, 2565: 41)

เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้จะแบ่งออกเป็น 52 บท การดำเนินเรื่องคล้ายกับงานวรรณกรรมกึ่งวิชาการ อ่านแล้วได้ทั้งความรู้และความเพลิดเพลินไปด้วยกัน ไม่น่าเบื่อ ไม่เหมือนกับหนังสือชีวประวัติเล่มอื่น ๆ ตั้งแต่

บทแรกที่ผู้เขียนได้ให้ข้อบทที่ 1 ว่า “ก้าวแรกสู่เป้าหมายอันยิ่งใหญ่” เป็นการท้าวความเสมือนหนึ่งว่าผู้เขียนกำลังนำเสนอที่มาและความสำคัญของปัญหาให้กับผู้อ่านได้รับทราบ สลับไปมากับเหตุการณ์ร่วมสมัยโดยมีตัวเอกของการเดินเรื่องคือ อิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา แต่ผู้เขียนก็ยังไม่ได้เริ่มต้นเล่าถึงชีวิตของเขาในบทที่ 1-3 จนมาถึงบทที่ 4 ที่มีข้อบทว่า “ณ นครมักกะฮ์” ในเนื้อหาของบทนี้เป็นบทที่กล่าวถึงอิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา ได้คลอเคลียมาจากกรรมมารดา

ในมุมมองของผู้วิจารณ์เอง (ผู้เขียนบทวิจารณ์หนังสือนี้) ในฐานะนักวิชาการด้านรัฐศาสตร์เห็นว่าหนังสือเล่มนี้สามารถมองได้ 2 มิติ คือ มิติแห่งรัฐศาสตร์ที่เป็นการเมืองในชายแดนใต้ เป็นประวัติศาสตร์การเมืองที่ถ่ายทอดอย่างน่าสนใจ มีค่าสำคัญมากมาย แต่ที่น่าสนใจที่สุดคือคำว่า “ปาตานี” ซึ่งปรากฏเป็นจำนวนมาก บ่งบอกถึงการยอมรับว่า “ปาตานี” มีอยู่จริง มีชีวิตจริง เพื่อยืนยันว่าหนังสือเล่มนี้ไม่ใช่พูดถึงเฉพาะรัฐศาสตร์เพียงอย่างเดียว แต่เป็นสหวิทยาที่รวมถึงประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา สังคมวิทยาและศาสตร์อื่น ๆ อีกมากมาย และในมิติที่สองคือความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (International Relations) ที่เป็นการแลกเปลี่ยนและปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นข้ามเขตพรมแดนแห่งรัฐ ซึ่งครอบคลุมทั้งการเมือง สังคม เศรษฐกิจ การศึกษา ความมั่นคง และการพัฒนาที่ผู้เขียนและผู้แปลได้เรียบเรียง ถ่ายทอดเรื่องราวออกมาได้อย่างน่าอัศจรรย์ยิ่ง

สาระสำคัญที่ถือได้ว่าเป็นบทสรุปที่สำคัญของหนังสือเล่มนี้น่าจะอยู่ในบทสุดท้ายคือบทที่ 52 ซึ่งผู้เขียนได้นำบทสัมภาษณ์ของนายวันมูหะมัดนอร์ มะทา ประธานรัฐสภาและนายกสภามหาวิทยาลัยฟาฏอนีมาเกริ่นนำสู่เนื้อหาของบทที่ 52 ที่ว่า “ในฐานะคนรู้จักและร่วมงานกันมาเกือบ 30 ปี นายวันมูหะมัดนอร์ มะทา ถือว่าอิสมาอีลลุตฟีเป็นบุคคลครบเครื่องที่เหนือกว่าตนเอง ปาตานีมีผู้รู้มากมายก็จริง แต่ไม่ค่อยมีผู้รู้ซึ่งโดดเด่นเท่าอิสมาอีลลุตฟีอีกแล้ว เขาไม่เพียงแต่เป็นนักวิชาการที่ได้รับการยอมรับจากทั่วโลกโดยเฉพาะโลกอาหรับเท่านั้น แต่ยังเป็นนักบริหารที่หาตัวจับได้ยาก ทุกลมหายใจเข้าออกของเขาเป็นการทำงานเพื่อผลประโยชน์ของสังคมส่วนรวมและต้องการยกระดับชีวิตของประชาชาติ” (สุไรยา จะปะกียา และ อิสมาแอ โมฮัมหมัด, 2565: 477)

อย่างไรก็ตาม ในบทนี้ ทางผู้เขียนและผู้เรียบเรียงได้จัดแบ่งช่วงเวลาสำคัญจากเรื่องราวของชีวประวัติอิสมาอีลลุตฟี จะปะกียาเอาไว้ในบทที่ 52 โดยแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเวลาสำคัญคือช่วงเด็กที่ถือกำเนิดจากมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย แล้วกลับมาเติบโตที่ปาตานีก่อนที่จะเดินทางไปศึกษาต่อที่อัลมะดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ช่วงศึกษาที่อัลมะดีนะฮ์จนกระทั่งจบปริญญาเอกที่รียาด ประเทศซาอุดีอาระเบีย และช่วงกลับสู่มาตุภูมิจนรับตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยและทำงานเพื่อสังคมเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน (สุไรยา จะปะกียา และ อิสมาแอ โมฮัมหมัด, 2565: 479)

นอกจากนี้ ผู้เขียนและผู้เรียบเรียงได้สรุปเส้นทางชีวิตของอิสมาอีลลุตฟีเอาไว้ใน 2 หน้าสุดท้ายของบทที่ 52 ซึ่งถือเป็นการให้แง่คิดเพื่อเป็นบทเรียนกับผู้อ่านและคนรุ่นหลังเอาไว้ที่น่าสนใจดังนี้

1. รู้จักใช้วิถีปฏิบัติให้เป็นโอกาสและประยุกต์ใช้โอกาสเพื่อสร้างคุณประโยชน์สูงสุดให้กับสังคมรอบตัวที่มีสอดคล้องกับหลักการของอิสลาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสำเร็จในการก่อตั้งวิทยาลัยที่ได้รับการพัฒนาเป็นมหาวิทยาลัยในเวลาต่อมา

2. พัฒนาสังคมในทุกมิติ ภายใต้แนวคิด “เมืองสันติเพื่อชีวิตที่ดีกว่า” ในโครงการสร้างเมืองใหม่ มะตินะตุสสลาม มุ่งพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้เกิดการพัฒนาสูงสุด ควบคู่กับการฟื้นฟูที่ดินร้างและขับเคลื่อนเศรษฐกิจในพื้นที่ให้เติบโตอย่างยั่งยืน
3. ผูกมัดความรู้กับการเขียนหนังสือและผลิตตำรา ทั้งหนังสืออรรถาธิบายอัลกุรอานและหนังสือตามสถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งเหตุการณ์อุทกภัย โควิด-19 หรือคำสอนต่าง ๆ ในศาสนา
4. การเป็นคนรักการอ่าน โดยเฉพาะการผูกติดตัวเองและเชิญชวนสังคมในโครงการเคียงข้างอัลกุรอาน
5. การวางตัวที่เหมาะสมและชาญฉลาด
6. เลือกใช้แนวทางสันติวิธีในการแก้ไขปัญหาสังคมทั้งในระยะสั้นหรือระยะยาว ด้วยการเปิดสถาบันอุดมศึกษาและพัฒนาด้านเศรษฐกิจ
7. มีความรักดีกับความรู้ที่ถูกต้อง ถึงแม้ไม่มีความสามารถปฏิบัติก็ตาม ดังกรณีอิติลอัฏฮาตามวันอะเราะพะฮ์ เป็นต้น
8. มีทัศนคติเชิงบวกกับทุกคน ไม่เคยแค้นเคืองผู้ใด และสร้างสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ได้บังคับบัญชา โดยเฉพาะลูกศิษย์ที่มหาวิทยาลัย ซึ่งพากันเรียกท่านว่า อาบี (พ่อ) ด้วยความสนิทสนมและเคารพรัก
9. เป็นคนมุ่งมั่นทำอิบาดะฮ์ (บำเพ็ญตน) ทั้งที่เป็นส่วนตัวและส่วนรวม
10. ผูกพันตัวเองกับงานจิตอาสาและวากัฟ (งานสาธารณกุศล) โดยไม่หวังผลตอบแทนใดๆ นอกจากความพึงพอใจของอัลลอฮ์เท่านั้น

คุณค่าและจุดเด่น

จุดเด่นของหนังสือเล่มนี้จากกล่าวได้ว่าเป็นหนังสือชีวประวัติในเชิงประวัติศาสตร์สังคม ที่บอกเล่าถึงการเดินทางชีวิตของคนคนหนึ่งที่มีปฏิสัมพันธ์กับบริบทสังคมในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ มีเรื่องราวหลายประเด็นที่เป็นแกนของหนังสือคือเรื่องราวชีวิตของ “อิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา” ที่บอกเล่าเรื่องราวตั้งแต่เยาว์วัยจนถึงปัจจุบัน เนื้อหาสำคัญที่ถูกนำเสนอควบคู่ไปกับชีวประวัติของชายผู้นี้คือประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมือง วิถีผู้คนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย (ปาตานี) ที่ถือเป็นส่วนหนึ่งของโลกมลายู

ในหนังสือเล่มนี้ใช้คำว่า “ปาดานี” เป็นจำนวนมากแทนคำว่า “จังหวัดชายแดนภาคใต้” อีกทั้งยังบอกเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง การศึกษา ศาสนา ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมปาดานีจนถึงปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าหนังสือเล่มนี้ได้สะท้อนเรื่องราวให้เห็นถึงพลวัตที่เกิดขึ้นซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้อ่านในทุกระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ทำงานด้านสันติภาพในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้

นอกจากนี้ คุณค่าและจุดเด่นอีกประการของหนังสือเล่มนี้คือ ผสมผสานระหว่างงานวิจัย งานสารคดี ประวัติศาสตร์สังคม และวรรณกรรมที่ใช้ภาษาที่ลุ่มลึกและสละสลวย เป็นหนังสือที่เอบอญ์ภักกลั่นอายุทางประวัติศาสตร์

คู่ขนานกับเส้นทางชีวิตของคนคนหนึ่งที่ได้แสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้ตามหลักศาสนาที่สอดแทรกไว้ในเรื่องราวชีวิตของอิสมาอีลลุตฟี จะปะกียาไว้อย่างน่าสนใจด้วยการยืนยันยึดมั่นหลักการอิสลามที่ยึดมั่นแนวทางสันติวิธีและไม่สุดโต่ง

ท่านมีความมุ่งมั่นที่จะสร้างสถาบันอุดมศึกษาเอกชนเพื่อผลิตนักวิชาการอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษาและสูงกว่านั้นเพื่อเป็นต้นแบบในการสอนศาสนาอิสลาม ความมุ่งมั่นพยายามของท่านทำให้ “วิทยาลัยอิสลามยะลา” ถูกจัดตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1998 (พ.ศ. 2541) โดยมีท่านเป็นอธิการบดี หลังจากนั้นท่านและบุคลากรได้มุ่งมั่นทุ่มเทจนเปลี่ยนสถานะเป็น “มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา” เมื่อปี ค.ศ. 2007 (พ.ศ. 2550) และเปลี่ยนมาเป็น “มหาวิทยาลัยฟาฏอนี” เมื่อปี ค.ศ. 2013 (พ.ศ. 2556) ซึ่งสามารถผลิตบัณฑิตทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติออกมารับใช้สังคมจนกระทั่งปัจจุบัน (ดูรายละเอียดในบทที่ 38 บทที่ 44 และ 45 ของหนังสือชัยคิฮิมาอัลลุตฟี ฮะยีตสันติภาพ สันติสุข) ท่านมีความมุ่งมั่นที่จะสร้างสถาบันอุดมศึกษาเอกชนเพื่อผลิตนักวิชาการอิสลามศึกษาในระดับอุดมศึกษาและสูงกว่านั้นเพื่อเป็นต้นแบบในการสอนศาสนาอิสลาม ความมุ่งมั่นพยายามของท่านทำให้ “วิทยาลัยอิสลามยะลา” ถูกจัดตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1998 (พ.ศ. 2541) โดยมีท่านเป็นอธิการบดี หลังจากนั้นท่านและบุคลากรได้มุ่งมั่นทุ่มเทจนเปลี่ยนสถานะเป็น “มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา” เมื่อปี ค.ศ. 2007 (พ.ศ. 2550) และเปลี่ยนมาเป็น “มหาวิทยาลัยฟาฏอนี” เมื่อปี ค.ศ. 2013 (พ.ศ. 2556) ซึ่งสามารถผลิตบัณฑิตทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติออกมารับใช้สังคมจนกระทั่งปัจจุบัน (ดูรายละเอียดในบทที่ 38 บทที่ 44 และ 45 ของหนังสือชัยคิฮิมาอัลลุตฟี ฮะยีตสันติภาพ สันติสุข)

บทสรุปปิดท้ายและข้อเสนอแนะ

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น เราจะเห็นได้ว่าลักษณะพิเศษของหนังสือเล่มนี้นั้นมิใช่เป็นแค่เพียงหนังสือชีวประวัติบุคคลเท่านั้น แต่หนังสือ “ชัยคิฮิมาอัลลุตฟี ฮะยีต สันติภาพ สันติสุข” เล่มนี้นั้นอาจเรียกได้ว่าเป็นได้ทั้งหนังสือแนวสารคดี เป็นได้ทั้งแนววรรณกรรม แนววิชาการที่ผสมผสานกันได้อย่างลงตัว ซึ่งมีความแตกต่างไปจากหนังสือชีวประวัติที่พบเห็นทั่วไปทำให้หนังสือเล่มนี้น่าอ่านและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง แต่สิ่งที่ผู้วิจารณ์เห็นว่าหนังสือเล่มนี้ได้ทำการจัดพิมพ์ฉบับปกแข็งเพียงอย่างเดียว ทำให้นักอ่านที่สนใจโดยเฉพาะอย่างยิ่งนักเรียนนักศึกษาที่ไม่สามารถครอบครองหนังสือเล่มนี้ได้เนื่องจากราคาสูงจนเกินไป จึงเห็นควรที่จะจัดพิมพ์เป็นปกอ่อนด้วยเพื่อเป็นทางเลือกให้กับผู้สนใจได้มากขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

สุไรยา จะปะกียา และ อิสมาแอ โมฮัมมัด. (2565). ชัยคอิสมาอีลลุตฟี ซีวิต สันติภาพ สันติสุข (มัสลัน มาหะมะ, แปล). ปัตตานี : มหาวิทยาลัยฟาฏอนี. (ต้นฉบับพิมพ์ปี 2021)

ภาษาอังกฤษ

Suraiya Chapakiya, Isma Ae Mohamad. (2021). Sheikh Ismail Lutfi: Penyebar Salam dari Patani. Kuala Lumper: Ilham Books.